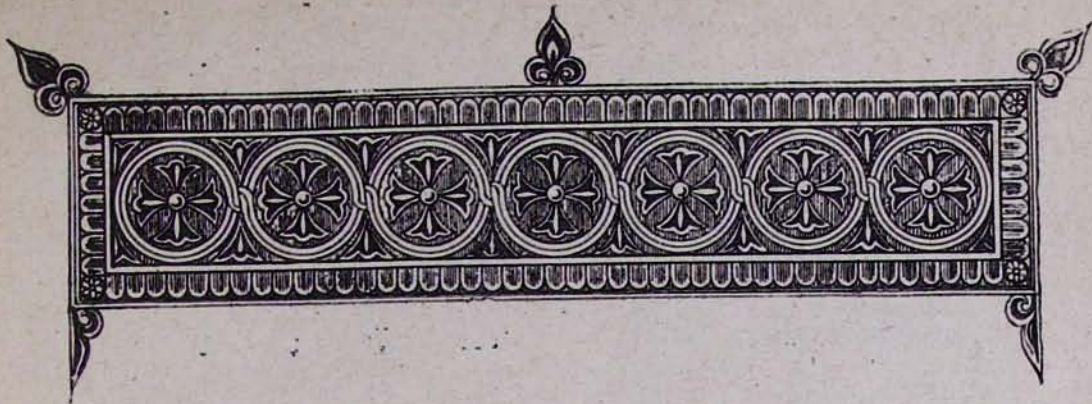

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ ԽԱՁԱՏՈՒՐՅԱՆ*

Հոգևորականի մը համար դժվար է նույն-պես պատմական դեպքերը դիտել ալլապես, քան ինչպես դիտել է զանոնք Եկեղեցին։ Բազմաթիվ այն դարերուն ընթացքին, երբ Հայ Եկեղեցին մոտեն շփում է ունեցեր հայ կյանքի ալլազան երևույթներուն հետ, երբեմն իբրև դեպքերուն պարզ մասնակից, երբեմն ալ իբրև բուն դերակատար, իր դիրքն է ճշտել միշտ դեպքերուն ու դեմքերուն հանդեպ, որոնց կողքին գործեր է։ Աղկե՝ ստեղծվեր են հաճախ նախապաշարումներ այս կամ այն անձնավորության նկատմամբ, և շփոթություն՝ պատմական ինչ-ինչ դեպքերու շուրջ, եկեղեցականներ եղած ըլլալով ստվար մասը մեր հին պատմիչներուն, և անոնց երկը՝ հաճախ միակ աղբյուրը տվյալ շրջանի մը համար։

Գարեգին Տրապիզոնցին հաջողած է ավանդությանց գերին շմնալ հայ անցյալը պատմելու առթիվ իր ընթերցողներուն։ Զույգ մը հատորները, զորս լույս ընծայեց 1936-ին և 1939-ին՝ «Աշխարհի լույսն ի Հայս» խորագրին ներքև և որոնք կրոնի և պատմության դասեր են լայն խավերուն ուղղված, առիթներ հաճախ տված են իրեն՝ ավանդությանց հետ դեմ դիմաց գալու Եվ ան կրցած է երբեմն տարբեր աչքով նայիլ անցյալ դեպքերու վրա, և քանայ մեղմել ինչ-ինչ վճիռներ, զորս Հայ Եկեղեցին հետն է բերել անցյալ դարերին։

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1960 թվականի № 8-ից և 9-ից։

Հայոց պատմությունը անաշուղ լերուծողի մը համար վտանգի գոտի մը մտնել է մոտենալ, օրինակ, Վասակի տիպարին, զոր դարերը մեզ կբերեն սերունդներու անեծքը ճակտին։ Հորմեհետե հայ պատմագրությունը իր գիտական հունը մտավ ու մարդիկ սկսան նոր օրերու մտայնությամբ դատել երեկը, փլցնելով հին կուռքեր և նորեր դնելով անոնց պատվանդաններուն, փորձեռ եղան Վասակի դատը վերաքննելու։ Ոմանք փորձեցին նույնիսկ անպարտ արձակել զայն՝ սրբելով անոր ճակտեն դարերուն թուրը։ Ուրիշներ ավելի զգուշ եղան և մեղմեցին միայն անոր մեղքերը։ Եղան նաև, որ փորձեցին բացատրել անոր սայթաքումները։

Գարեգին Տրապիզոնցին Վասակով ևս կը զբաղի, Վարդանանց պատերազմի մասին խոսած ատեն։ Հայ ժողովուրդի մեծ պայքարին նվիրած իր էջերուն մեջ, որոնք թաթավուն են ամենաչքում հայրենասիրությամբ, կիողճահարի տեղ-տեղ Վասակը ներկայացնելու իբր հասարակ դավաճան մը, ինչպես զայն կբերե մեզ կհասցնե Եղիշեն։

«Փոքրիկ զուգակշիռ մը» խորագիրը կրող հատվածի մը մեջ, խոսելի հետո հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ ստեղծված երկու հակամարտ հոսանքներու՝ պարսկամետներու և հունասերներու մասին, դեմ-դիմաց կդնե երկու դեմքերը՝ Վասակ Սյունին և Վարդան Մամիկոնյանը, Հայաստանի մարզպանն ու հայոց սպարապետը, որոնք այդ հոսանքները կանձնավորեին, ու կըսե։

«Կարելի է ըսել՝ առանց նախապաշարու-
մի, թե երկուքն ալ հայրենասեր էին: ... Բայց
ժանրութեան կեդրոնը պիտի մնար միշտ
Վարդանի կողմը, անոր ասպետական-դու-
ցազնական ոգիին մեջ՝ որմե զուրկ էր Վա-
սակ: Մյուս կողմն Վարդանի մեջ կխոսեր
ժողովուրդի ձայնը, նա հարազատ թարգ-
մանն էր իր ցեղին ոգիին: Վասակ գրեթե
անտարբեր էր այդ ձայնին հանդեպ: Իր ա-
պավենը՝ իր անձնական դատողությունն էր:
Ըստ երևութի՛ն՝ Վասակ ավելի իրատես էր,
ըստ էության՝ Վարդան ավելի մոտ էր
իրականության: Հավաքական կամքը ավելի
հզոր և անվրիպելի է հաճախ քան անհատա-
կան իմաստությունը: Մամիկոնյանի մեջ
կգործեր այդ կամքը, Սիսականի մեջ՝ այս
իմաստությունը» («Աշխարհի լույսն ի Հայս»,
Բ, էջ 173):

Տալե հետո բոլոր դրվագները դուցազնա-
մարտին և Սյունյաց իշխանին անփառունակ
վախճանը, Գարեգին Տրապիզոնցին դու-
կաղճահարի հասարակ դավաճանի խարանը
դրոշմելու Վասակի ճակտին և կրսե:

«Սյունյաց այս իշխանը դժբախտ զոհն էր
գուցե ոչ միայն իր ժառանգական բարդ նկա-
րագրին, այլ նաև իրերահաջորդ տիտուր
դեպքերով ներքին, թե արտաքին՝ տարօրի-
նակ դասավորումին: Փառասեր՝ այլ ոչ իս-
կապես հայրենատյաց, խորագետ՝ այլ ոչ
բառին խիստ առումով թերևս ազգադավ, նա
անկարող եղավ պահ մը իր ըմբոստ միտքը
ենթարկել սրտի թելադրություններուն»
 («Աշխարհի լույսն ի Հայս», Բ, էջ 211):

Նկատելի է վերապահություններ, զոր ցույց
կուտա Պապ Թագավորին ակնարկած ատեն:

«Մեր պատմության ամենեն կարևոր ան-
կյունադարձներն մեկը կկազմեն այն թվա-
կանը՝ հորում հոռմայեցի դավաճան ձեռք մը
վատաբար մխրձվեցավ անմեղ արյունին
մեջ մեր լավագույն թագավորներն մեկուն,
սրբապղծելով նվիրականությունը ավանդա-
կան ասպնջականության: Այս թագավորը
Պապն էր, անիրավորեն այնքան տխուր գույ-
նեղով ներկայացված օտար՝ թեև հայացած
գրչի մը՝ Փավստոս Բյուզանդացիի կողմն»
 («Աշխարհի լույսն ի Հայս», Բ, էջ 134):

Ակնարկելով ձայնավոր հայ տառերու
գլուխի հրաշքին, զոր կնկարագրե Կորյուն,
Տրապիզոնցին կգրե:

«Ավանդությունը, հայ երախտագետ սրտի
այդ կենդանի ցուրը, ուզեց, որ մարդկային
այն շքնաղ աջը աստվածային Աջի քաթ
մեղած ըլլա, թունի երազեն և արթնության
տեսիլեն գերազանց՝ սրտի գործադրանքն մեջ
երևութացած հոգվա աշխուժ» («Աշխարհի
լույսն ի Հայս», էջ 19):

Նվ այնուամենայնիվ հեղինակը զգուշա-
ցած է ավանդությանց դեմ մաքառել ամեն

կետի մեջ: Ու իր արդարացումն ունի: Կա-
րելի չէր ամեն բան խոր վերլուծության են-
թարկել երկասիրության մը մեջ, որ դիտա-
կան հետազոտությանց ժողովածու մը հան-
դիսանալու հավակնությունը չուներ, ուղղը-
ված ըլլալով առավելապես լայն խավերուն՝
հայրենասիրական պահեր արթնցնելու հա-
մար անոնց հոգիներին ներս:

Մեկուսի դիրքը, զոր Հայ Եկեղեցին կգրա-
վե եկեղեցիներու ընտանիքին մեջ, չէր կըր-
նար ուշադրությանը առարկա շղանալ եկե-
ղեցիներու պատմությամբ զբաղողներուն, և
միևնույն ատեն տարակարծություններ ու վե-
ճեր շատեղծել իր վերապահ կեցվածքը ուրիշ
եկեղեցիներու հանդեպ: Արդարեւ, հորմեհե-
տե ան իր գոյությունը և անկախությունը
վճռեց պահպանել՝ իր վարդապետության
հիմ ընդունելով միայն առաջին երեք տիե-
զերական ժողովները և կուրծք տալով օրթո-
դոքս և կաթոլիկ եկեղեցիներու բոլոր փորձե-
րուն՝ իրմե խլելու իր անկախությունը, և իր
այս ճիգերու կողքին նաև իր համառությունը՝
անվթար պահելու իր ինքնուրույն դիմագծու-
թյունը, Հայ Եկեղեցվո շուրջ ստեղծեցին
թյուրիմացությունաց, բամբասանքներու և խե-
ղաթյուրումներու ամբողջ ցանց մը:

Օրմանյան, կոթողական երկի մը մեջ, որ
«Հայ Եկեղեցին» խորագիրը կկրեր, փորձեց
լուսաբանել այդ թյուրիմացությունները և
վերջ տալ խեղաթյուրումներուն, պարզելով
Հայ Եկեղեցվո վարդապետությունը, ծեսերը
և կառուցվածքը և այս կերպով մեկ անգամ
ընդամիշտ ճշտելով Հայ Եկեղեցվո տեղը եկե-
ղեցիներու ընտանիքին մեջ և անոր դիրքը
դեպի բոլոր մյուս դավանանքները:

Օրմանյանն առաջ և նաև անկե հետո բո-
լոր անոնք, որ Հայ Եկեղեցվո պատմությամբ
զբաղեր էին, առիթը ունեցեր էին Հայ Եկե-
ղեցվո վարդապետության և անոր շուրջ
ստեղծված թյուրիմացություններուն անդա-
դառնալու ավելի կամ նվազ շափով, բայց
Օրմանյան եղավ, որ վերջապես բանաձևեց
Հայ Եկեղեցվո ավանդություններն ու տեսա-
կետները, տեսակ մը պաշտոնական ուղե-
ցույց դառնալով Հայ Եկեղեցվո էությունը
շահագրգռվողներուն համար:

Վճիտ ու փաստացի մնալու իր նախանձա-
խոդություն մեջ, Օրմանյան չէր ուզած սա-
կայն տարածվիլ Հայ Եկեղեցվո ազգային ո-
գին բնորոշած ատեն, և հարևանցի անցած
էր ազգային ավանդությանց տեղը ճշտելու
առթիվ հայ-քրիստոնեության մեջ, զննու-
թյանց ու որոնումներու կույս գետին մը ձգե-
լով այսպես բոլոր անոնց, որոնք պիտի ու-
ղեին խորանալ Հայ Եկեղեցվո ազգային դի-
մագծությունը հոգեբանական վերլուծումնե-
րու ենթարկելու աշխատանքին մեջ:

Գարեգին Տրապիզոնցին առաջիններեն մեկն եղավ, որ փորձեց հայ հոգին փնտռել հայ հավատարիքներուն մեջ, թեև առանց շատ խորանալու ինքն ալ Ընդարձակ գլուխին մեջ, զոր «Աշխարհի լույսն ի Հայս»-ը կհատկացնեն Հայ Եկեղեցիին (Ա, էջ 207—232), անոր վարդապետության, ծեսերուն, տոներուն և կազմակերպության, փորձեր կընեն ան Հայ Եկեղեցւո ազգային դիմագծութիւնը ևս ընդգծելու:

«Հայ Եկեղեցին է և պիտի մնա շտեմարանը անհատական և ընկերային—հետևաբար և ընտանեկան և ազգային—առաքինութիւնց: Հայ Եկեղեցին, իբրև բարոյական անձնավորումը ազգին լրութիւնն մեջ, մեջն ըլլալով նույնիսկ հարանվանական հատվածները—Հոռմեականն ու Բողոքականը—և անանուններու «ցրված հոտերը»:

«Ահա թե ինչո՞ւ Հայաստանյայց Եկեղեցին կկոչվի «Ընդհանրական»-ին հետ՝ նաև Ազգային: Եվ այնքան ընկանորեն այս երկու գաղափարական անվանակոչումները ներդաշնակված են իրարու հետ, և կլրացնեն զիրար: Եվ այս՝ շատ տրամաբանական կերպով մը. ընդհանրական է՝ զի Բրիտանեական է. ազգային է՝ զի հայկական է. քրիստոնեական ոգի և հայեցի տարազ: Բայց այդ ոգին իսկ անցած է հայ կյանքի պրիսմակեն, ձևացնելով ծիածան մը՝ որ հայ-քրիստոնեական է: Ազգային կենցաղ մը՝ անհատական, ընտանեկան, ընկերային՝ ավետարանական սկզբունքներու ներգործությամբ հեղաշրջված ու վերականգնված: Ազգային ոգի մը՝ քրիստոնեական շունչով ընդլայնված ու ընդհանրացած:—Ահա մեր Եկեղեցին: Մեր Եկեղեցին իր էություն խորը» («Աշխարհի լույսն ի Հայս», Ա, էջ 211):

Ընդհանուր ուրվագծում մըն էր աս՝ հայ ոգի մատնանշելու հայ քրիստոնեության մեջ: Գարեգին Տրապիզոնցի այդ ոգին ավելի ևս փորձած է ձևավորել՝ Հայաստանյայց Ոսկեդարյան Եկեղեցւո մը տարազին ներքև: Անոր համար Դ դարը, ուր հայ ժողովուրդը քրիստոնեությունը որդեգրեց և արմատացուց՝ զայն պատվաստելով ազգային վաղնջուց ավանդությանց ավիշով ևս, դեռ Հայ Ազգային Եկեղեցին չէ: Հայ քրիստոնեությունը պետք է Ե դար հասնի, թաթավվի այն մեծ ճիգին մեջ, զոր հայ հոգին փորձեց վերջնական անկախություն գտնելու համար, և ձուլվի լույսի ծարավով բռնկած սերունդի մը հուզումներուն հետ՝ սեփական մշակույթ պարգևելու համար հայ ժողովուրդին:

Որպեսզի հայ քրիստոնեությունը ստեղծվի, անհրաժեշտ էին, այո՛, հոգևոր ավանդությունները, որոնք Լուսավորիչն առաջ ամբողջ երկուբուկես դար շնչեր էին հայ ժո-

ղովուրդին մեջ, անհրաժեշտ էր, այո՛, Լուսավորչի փառավոր դարը, բայց ան դեռ իր վերջնական կերպարանքը պիտի չգտներ առանց Սահակ-Մեսրոպի դարուն:

Հայ Եկեղեցին, կրսե ան, «հետզհետե իր աճումը, վերանորոգումն ու ձևավորումն է ունեցած այն լույսով՝ զոր Պարթև Գրիգոր դուրս բերավ երկուբուկես դարյան գրվանին ներքեն, և որուն ձառագայթները Սահակ և Մեսրոպ անցուցին հայ սրտին ու մտքին պրիսմակեն՝ Եկեղեցիին տալով ոսկեդարյան նկարագիրն ու արժեքը:

Ոսկեդարը մեր հոգևոր լուսավորության թվականի—Դ դարու—Եկեղեցին օժտեց ազգային նկարագրով մը և ինքնուրույնությամբ մը, որ սակայն չէր նշանակեր երբեք անջատում մը կամ մեկուսացում մը Ընդհանրական Եկեղեցիին, անոր գաղափարական միությունն: Իր ազգային տարազի տակ՝ զոր տվին դիրն ու գրականությունը, հայ կրոնաշունչ մշակույթը, ան՝ Եկեղեցին՝ պահեց իր ընդհանրական խորքը: Իր նկարագրին զույգ ու անայլալ գիծերն եղան ընդմիշտ ազգայինն ու ընդհանրականը, և իր բառական միանակաբանությամբ գտավ իր արժեքն ու սնունդը ազգային—ընդհանրական միացյալ գաղափարին պահպանության և աստիճանական զարգացումին մեջ» («Աշխարհի լույսն ի Հայս», Բ, էջ 62):

Գարեգին Տրապիզոնցի Հայաստանյայց Ոսկեդարյան Եկեղեցւո ոգին կգտնե անոր հառաջիմական, ազատական, բնական, ուսուցողական, առաքելական, քաղաքական, քաղաքացիական և ընդհանրական, բայց ո՛չ ապազգայնական հատկանիշներուն մեջ, ու կավաղե սակայն, որ դարերը եղծած են անոր այս նկարագիրը:

«Հայաստանյայց Ոսկեդարյան Եկեղեցին մեզ կներկայանա այս հատկանիշներով: Իր կյանքը, գոնե մինչև Շնորհալիի օրերը, եղած է՝ ավելի կամ պակաս չափով՝ արտասայտիչն այդ հատկանիշներուն: Շնորհալիին վերջ նվաղում մը՝ պարբերական բացխփիկ լույսերով պլպլուն՝ զգալի է: Հայաստանյայց Եկեղեցին կամփոփվի պահպանողական սեղմ ցանցի մը մեջ՝ կարծես իր դավոր ավանդն ու ժառանգությունը կորսնցնելու վարկպարազի սրտադողոթներն: Իր մեջ զորացած է ինքնապաշտպանությամբ բնագործ տկարացած ըլլալով հառաջիմական խոյանքը: Ավետարանը դարձած է ավելի դյուխական պատառներու մեջ գուրգուրանքով ծրարված և Եկեղեցւո պահապանին մեջ խնամքով ի պահ գրված ավանդ մը, բան թե հոգևոր շահավաճառության համար գործածված քանքար մը կամ տաղանդ մը»:

Բայց ան կկարծե, թե պետք է իր հին օրերու պարզությանը բերել Հայ Եկեղեցին:

«Դառնանք Ոսկեդարյան Եկեղեցիին, անոր որդեգրած ավետարանական ոգիին վրա կառուցանելու համար այսօրվան Եկեղեցիին, որոցանելու համար այսօրվան Եկեղեցիին, մարդկային հոգեբանության և ընդհանուր զարգացման հետ հաշտ, լուրջ ու խղճամիտ, ճարտար ու զգուշավոր վերհայտնանքով, վերականգնանքնելով և գրավիչ ու ներշնչող ընծայելով անոր հարազատ պատկերը» (Աշխարհի լույսն ի Հայս, Բ, էջ 65):

Գարեգին Տրապիզոնցիին սխալ կատնե սակայն նույնությամբ վերադառնալ Ոսկեդարյան Հայ Եկեղեցիին, Ըստ իրեն՝ քարացած գոյացություններ չեն Եկեղեցիները, և անոնք ալ պետք է քալեն կյանքին հետ:

«Եկեղեցին գործարանավորյալ կազմակերպություն մըն է՝ որ ունի իր ծնունդը, աճումն ու բարգավաճումը, իր պայքարներն ու ոգորումները, իր նվաճումները, հաղթություններն ու պարտությունները, իր ուժեղացումներն ու տկարացումները: Այս բոլորը կկատարվին այն զորական—դինամիկ—ներգործությամբ՝ զոր Եկեղեցին կընդունի Ավետարանի պարզ ու վսեմ սկզբունքներն, այլև բազմապիսի արտաքին ազդակներով» (Աշխարհի լույսն ի Հայս, Բ, էջ 62):

Գարեգին Տրապիզոնցիի կարծիքով ուրեմն Հայ Եկեղեցին բարեկարգելու համար ոչ միայն պետք է երթալ հին օրերու պարզության՝ Եկեղեցին ազատելով իր խորթ պաճուճանքներեն, այլ նաև սկզբունքներեն, ժամանակի ոգին, կյանքը, որ մեր շուրջն է:

«Հարկ է շեշտել աստիճանական զարգացումը՝ ըմբռնելու համար Եկեղեցիին իսկական կյանքն ու դերը մեր կրոնական իրականության մեջ: Այդ զարգացումը կամ աճումը՝ իր բոլոր անխառնափնի հետևանքներով՝ կանգ չէ առած երբեք և չէր կրնար առնել, ցորչափ Եկեղեցին կմնար կենդանի և խոտուն, միշտ շարժման ընդունակ:

Վերադառնալ դեպի Ոսկեդարյան Եկեղեցիվ պարզությունը, — ներկա լուսադարու զավակներեն ոմանց նշանաբանն ու կոչն է այս, ըստ երևույթին գուցե հրապուրիչ, որ կարելի չէ ըստ ամենայնի հաշտեցնել հառաչդիմության ոգիին ու պահանջներուն հետ: Բայց այս վերադարձը, — կրսե Տրապիզոնցին, — պիտի չըլլա երբեք ներկայի լույսը և հառաչդիմական քայլերը ժխտող անցյալի գերազնահատումով: Հավատքին, վարդապետության, հրամանքի—դաժմա, — պաշտամունքին, ծեսերուն, կազմակերպություն պարզությունը՝ որ պատմորեն կկազմեն Ոսկեդարյան Եկեղեցիին, հիմնական սկզբունքը մնալով մեկտեղ Եկեղեցիի հառաչդիմական բոլոր շարժումներուն, կարելի և ներելի չէ անգիտանալ, թե այդ շարժումները՝ անով իսկ որ հառաչդիմական են՝ իրենց նշանորդան պիտի ունենան նորն ու լավա-

գույնը, ավելի լույսը: Այնպես որ հավատքին պարզությունն իր կատարելությունը պիտի գտնե գիտակցության խորության մեջ, դավանանքին պարզությունը՝ ընտրողության ազատության մեջ, վարդապետության պարզությունը՝ կարծիքներու և հակակարծիքներու, ինչպես նաև—ինչո՞ւ չէ—լուսատենչ տարակույսներու և հաստատումներու հանդուժողության և իրավունքին մեջ, դաժմաներուն պարզությունը՝ քննության առանձնաշնորհին մեջ, պաշտամունքի և ծեսերու պարզությունը՝ բարձր բարեպաշտության զգոնության և աստվածային արվեստի խորհրդավորության, շնորհին ու գեղեցկության մեջ: Եթե կա բան մը բառնալի, այդ ալ կոշկոռն է հավատալիքներու այն նախապաշարումներուն կամ այն սնահավատություններուն՝ զորս Եկեղեցին ժառանգած է հեթանոսությունից քրիստոնեական թվականի սկզբին իսկ» (Աշխարհի լույսն ի Հայս, Բ, էջ 63):

Այդ «կոշկոռ»-ը սակայն այն կոծիծներին չէ, զոր մարդ կարենա մարմնեն անջատել առանց զայն արյունելու: Նշդրակը երբեմն մարմնեն ալ մաս մը կառնե կտանի... Այդ պարագան լավ է, որ նկատի ունենան Հայ Եկեղեցիվ բարեկարգությունը զրադոշները:

Որևէ մեկը, որ հայ ժողովուրդի անցյալով կզբաղի, չի կրնար ստորագնահատել դերը, զոր Հայ Եկեղեցին ունեցած է այդ անցյալին մեջ: Որքան ալ վերապահում դնե ինչ-ինչ շրջաններու և դեպքերու ալիքի, երբ այդ դերը այնքան ալ դրական չէ եղած, չի կրնար չհաստատել, որ հայ ժողովուրդի գոյության սատարած է Հայ Եկեղեցին ալ, և հանդիսացած ամենեն տևական գործոններեն մեկը ազգային ինքնապահպանման և երբեմն միակը մեր գերության դարերուն:

Ճառի մը մեջ, զոր 1927-ին խոսած է Մարտիրոս Սահակ-Մեսրոպի տոնին առթիվ, ան կրսե, թե հայ հոգիին մեծ ճիգը կշարունակե անշեջ մնալ դարերուն ընդմեջեն:

«Ո՛հ, Սահակ-Մեսրոպյան ոգին չէ՛ շիջած, և չէր ալ կրնար շիջիլ երբեք, Ե դարու մայրամուտով, ոչ ալ հաջորդական դարերու նոր արշալույսներով: Թարգմանչաց դպրոցն մինչև Սյունյաց վարդապետարանը, մինչև Հաղբատի և Սանահինի մենաստանները, մինչև Նարեկներու մեծափառ ուխտերն ու Կարմիր վանքերը, մինչև Տաթևները, մինչև Մեծ Սեբաստացիին մշակութային գույգ սքանչելի հիմնարկները, էջմիածնի ձեմարանը, Երուսաղեմի Ընծայարանը, Արմաշու Դպրեվանքը, մինչև Ներսիսյան վարժարանը, Լազարյան ձեմարանը, Սանասարյանը, Կեդրոնականը, Պեղաբերյանը՝ իրենց բոլոր հասակակից ու կրտսեր կրթարաններով, մինչև՝

կըսեմ՝ հայութեան բովանդակ հին ու նոր լուսախորանները, — մի՞թէ ասոնք ամենը գրի գլուտի խորհուրդին լուսաբանութիւնները չեն» (Աշխարհի լույսն ի Հայս», Բ, էջ 142):

Գերին մասին, զոր Հայ Եկեղեցին ու իր վարիչները ունեցած են հայ ժողովուրդի քաղաքական կյանքին մեջ, մեր պատմիչները հաճախ համաձայն չեն սակայն: Տարակարծութիւնները շեշտված են մանավանդ Դ դարու անցքերուն առթիւ, երբ հաճախ հայ թագավորները և հայ կաթողիկոսները դեմ դիմաց եկած են իրենց ուրույն մտայնութեամբ և ուրույն ուղեգծով, հայ ժողովուրդի ամենն են հակառակորդական պահերուն: Տրապիզոնցի «Թեալիքներ» և հայրապետական տուններուն փոխհարաբերութեան մասին խոսելով, համաձայն է, որ ժողովուրդներուն բարիք չի բերեր հոգևոր իշխանութեանց ձգտումը՝ իրենց ազդեցութեան տակ պահելու երկրի մը քաղաքական կյանքը ևս:

«Պատմական-իմաստասիրական վերլուծումը, — կըսե Տրապիզոնցի, — ներկայի լույսով և քննադատորեն մոտենալով անցյալի մեջ Աշխարհական և հոգևորական իշխանութեանց փոխհարաբերութեան և փոխազդեցութեան հարցին՝ մեղադրելի և վնասակար կգտնեն հոգևոր իշխանութեան գերադասութեան ձգտումը աշխարհականին վրա: Մասամբ ճշմարիտ այս դատաստանը՝ ընդհանուր երևույթներու վրա հիմնված՝ ըստ ամենայնի ճիշտ չէ, եթէ զայն փոխանցենք մեր պատմութեան իրողութեանց վրա»:

Տրապիզոնցի ըսել կուզե, թէ Հայ Եկեղեցւոյ պետերը երբեք ալ չեն ունեցած քաղաքական այն հավակնութիւնները, զորս ունեցած են Պապը Լոմբի և Տիեզերական Պատրիարքը Բյուզանդիոնի մեջ: Ընդհակառակը, իր կարծիքով, հայոց կաթողիկոսները զորավոր եղած են հայ պետութեան, Լուսավորչեն սկսյալ մինչև վերջին Գահակալը անոր տոհմին:

«Տրդատ և Գրիգոր, — կըսե Տրապիզոնցի, — փոխադարձ գործակցութեան մը սկզբունքին վրա հիմնեցին իրենց իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը, պահելով յուրաքանչյուրն իրենին բնորոշ նկարագիրը: Տեսակ մը գոյակցութեան էր այդ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանութեանց. գոյակցութեան մը՝ որ ճիշտ է թէ չմնաց ընդմիշտ և բոլորովին անխաթար: ...Այս ուղղութեամբ գործեցին Գրիգոր և Տրդատ, այդ ուղղութեան հետևեցան Վրթանես և Խոսրով. նույն ուղղութեամբ փորձեցին շարժիլ Հուսիկ Տիրանի հետ՝ որ զայն չզնահատեց, Ներսես Արշակի հետ՝ որ մոլորեցաւ, Սահակ Վառձապուհի հետ՝ որ Տրդատի և Խոսրովի իմաստութեանն ունեցավ» (Աշխարհի լույսն ի Հայս», Ա, էջ 267—269):

Հայ ժողովուրդի պատմութեան մեջ Հայ Եկեղեցին այլապես ալ շահեկան դուրս մը կենդանացնե, և այդ՝ իր ունեցած կապով հայ մշակույթին հետ: Ժիշտ է, որ միջին դարուն, բազմաթիւ ազդերու մեջ, Եկեղեցին իր ազդեցութեան տակ պահած է գրականութիւնն ու արվեստները, որոնք շնչած ու ծաղկած են անոր անմիջական հովանիին տակ: Բայց հայ ժողովուրդի մոտ բոլորովին տարբեր է պարագան. Հայ Եկեղեցին ու հայ մշակույթը, սկսյալ Ոսկեդարեն մինչև կրիկյան շրջանը, այնքան սերտ են կապված, որ հաճախ շփոթված են իրարու հետ: Արդե՛ք, որ ըսված է հաճախ, թէ հայ մշակույթը ապրած ու տեւած է Հայ Եկեղեցւոյ շնորհիւ. թեև նույնքան իրավացի կերպով կարելի է ըսել, որ Հայ Եկեղեցին ալ փոխադարձաբար շատ բան պարտական է հայ մշակույթին: Եթէ հայ լեզուն իր փառքը կպարտի Հայ Եկեղեցւոյ, և հայ արվեստները ծաղկեցան Հայ Եկեղեցւոյ անմիջական շուրթին տակ, նվաճ դեր կատարեցին անոնք, որ Եկեղեցին իր գոյութիւնը և ինքնուրույնութիւնը պահե:

Գարեգին Տրապիզոնցի ևս մեկն է այն հոգևորականներէն, որոնց կարծիքով ազգային արժեքներու կարգին, Հայ Եկեղեցւոյ բովն ի վեր, հայ մշակույթն է ամենն թանկագին ժառանգութիւնը, զոր դարերը մեզի կբերեն և զոր հայ ժողովուրդը ստիպված է հաջորդ դարերուն հանձնել նվիրական սովանդի մը պես:

«Աշխարհի լույսն ի Հայս» խորագրով իր զույգ հատորները հազար առիթ ունեցած են հայ մշակույթի արժեքն ևս լույսին հանելու:

Մեր դերը չէ քննել հոգևորականը: Պետք ալ չկա արդեն աղոր: Իր մտքի վաստակը և իր կյանքը մեջտեղն են՝ շափելու իր մեջ և՛ հոգևորականը:

Բայց պետք է դոնն ըսենք, թէ ան իսկական հովիւ մը եղավ, այս բառին ամենն աղնիւ իմաստովը: Ան եղբայրն եղաւ իր հոտին, այս բառին ամենն աղնիւ իմաստովը դարձաւ: Հոտը, իրեն համար, գործարարն էր բովն մըն էր միայն, ընտանեկան շախ մը, և ոչ թէ անասուններու կույր նախիր մը, զոր ուզած կողմը կբռնէ:

Ինքն իսկ կգանի հոգևորականներու այն դասն, որ իր հոտը տխմարներու երամակ մը կկարծե և ինքզինքը անոր միահեծան տերը:

«Նոր ժամանակներու հատուկ թլուրիմացութիւն մը, — կըսե ան, — հին արժեքներու սխալ վերադնահատութեամբ, ավետարանական «հոտ» բացատրութեան մեջ, այնքան նկարագեղ, կսիրե տեսնել ոշխարային անմարտարուն մը կամ անբանութիւն մը՝ զոր հոգևոր հովիւներ» կջանան օգտագործել:

շարաշահությամբ: Կանխակալ կարծիքներով նախապաշարված ու կուրացած մտքի հաճախադեպ մոլորանքն է այս» («Աշխարհի լույսն ի Հայս», Ա, էջ 215):

Ըսենք դարձյալ, թե Գարեգին Տրապիզոնցիին մեջ չես կրնար գտնել մարդը հոգեկորականեն: Եթե պիտի ընդունինք, որ հոգեկորականությունը ուխտ մըն է Հայ եկեղեցի, վո միջոցով ծառայելու հայ ժողովուրդին, կրնանք ըսել անվարան, որ Տրապիզոնցին հավատարիմ եղավ իր ուխտին: Հայ ժողովուրդին լիովին ծառայեց ան, իր գործունեությունն բոլոր վաթսուց տարիներուն մեջ:

Բնական է, որ տարիքը կիսադադեցնե անդուսպ թոփշներու ընդունակ հոգին. երեկվան պոթկութիւնները կմեղմնեն և կթուլցնեն բունկած զգացումները:

Գարեգին Տրապիզոնցին մեղմ էր եղեր իր բովանդակ կյանքին մեջ, հետո ամեն տեսակ ելույթի, որ ասվորական երևույթ մըն էր անբնականոն պայմաններուն մեջ, զորս ապրեցավ հայ ժողովուրդը վերջին կես դարուն: Ան հետո մնաց նաև ամեն տեսակ վեճերի, շրջանի մը, երբ հայ ժողովուրդը չկրցավ պաղարյուն պահել իր գործիչները և երբ քիչերը կրցան լքաթխվիլ կիրքի մեջ: Դժվար էր ախրներուն խաղալիք չըլլալ, երբ ալեկոծ էր բովանդակ ծովը:

Գարեգին պատրիարք կրցավ անվնաս ու անվթար անցնիլ փոթորիկներուն մեջեն: Ու պետք էր ըսել, որ փոթորիկներ անպակաս էին նաև իր շուրջը: Իր մեղմ բնավորութիւնը իր ուժը կազմեց:

Իր սեփական համոզմունքներն ունեցավ վեճերուն ատեն, բայց երբեք կողմ չդարձավ: Բայց վերջապես քարե զանգվածներ չեն մարդիկ. անոնք ալ երբեմն կփոխվին ժամանակին հետ. որքան ալ ամուր ուզեն մնալ իրենց տեսակետներուն և սկզբներուն մեջ, զանոնք կայլափոխեն դեպքերը, իրենց շուրջի մարդիկը, իրենց սպիտակ մազերը: Ուզես-չուզես տարբեր կդատես դեպքերը, երբ անոնցմէ հետո ես ա'լ:

Ու շատ չտեսնենք, եթե Գարեգին պատրիարք ևս տարբեր նայի հիմա, տարիներու հեռավորութենէն, անցնող դեպքերուն վրա: Թող չզարմանա ընթերցողը, եթե մեր մեջբերումները հին շրջանէն են առավելապես, Գարեգին Տրապիզոնցիի հին գրվածքներէն: Մեկ կողմն մեզ լրիվ մատչելի չէին իր վերջին գրութիւնները, որպեսզի կարենայինք մինչև մեր օրերուն հասցնել մեր այս ակնարկը: Մյուս կողմն, հավանաբար կարիք ալ չկար, ինչպես ըսինք, բոլոր տեսած ըլլալու, որպեսզի կազմենք մեր դատաստանը և ճշտենք անոր տեղը մեր մտավորա-

կաններու շարքին: Եվ հետո, իր սկզբնական շրջանի գրութեանց մեջ կարելի է հանդիպիլ շատ ավելի բնորոշ էջերու, քան անոնց մեջ, զորս շարադրած է վերջերը: Ինձի կթվի, թե մարդ, տարիքին հետ, ավելի շրջահայաց կդառնա ու ավելի զուսպ, ու քանի կբարձրանա պաշտոնական դիրքերու վրա, այնքան պաշտոնական կդառնա իր գրութեանց մեջ: Եթե իր հիմնական մտքերը նույնը մնան իսկ իր հետագա երկերուն մեջ, արտահայտութեան ձևերը գոնե կմեղմանան: Գարեգին Տրապիզոնցին չէր կրնար բացառութիւն կազմել:

Եվ վերջապես հարց մըն է նաև այն պարագան, թե մարդու մը կյանքին ո՞ր շրջանն է, որ պիտի հատկանշե զայն, և իր ո՞ր գործովն է, որ հանրային մարդը պիտի ներկայանա վաղվան: Ամեն մեկ անհատ իր կյանքին մեջ շրջան մը ունի, որ կիշխե իր ապրած մյուս տարիներուն վրա, և այդ շրջանը կրնա չզուգահայիլ հաճախ իր վերջին տարիներուն: Ճիշտ է, որ մարդ ավելի հասուն կդառնա տարիներուն հետ և ավելի փորձառու, ու հաճախ իր ամբողջ կյանքն է, որ կխտացնե վերջին շրջանի իր մտածումներուն մեջ, թերևս ալ կբուրեղացնե զայն անոնց մեջ: Երբեմն ալ վերջին տարիներու գործունեութիւնը անզոր կդառնա զայն լրիվ բնորոշելու: Ավելցնենք, թե քիչերու տրված է իրենք զիրենք չհեղձիլ հետագային:

Գարեգին Տրապիզոնցին, ճիշտ է, ինքզինք երբեք չհերքեց իր հիմնական գաղափարներուն մեջ, բայց անոնցմէ շատերը արժարժված չենք գտներ հետո առաջին օրերու իրենց շերմութեամբը:

Տրապիզոնցին իր բովանդակ կյանքին մեջ չհեռացավ սակայն իր սկզբնական ուխտեն. հայ ժողովուրդի հանդեպ իր անսահման սերն էր այդ. ան մարդը չի շեղեցներ...:

Հանգուցյալ Գևորգ Զ Կաթողիկոսը օրհնութեան այն կոնդակին մեջ, զոր անոր կուղղեր, ինչպես հիշեցինք, Կոստանդնուպոլսո պատրիարք ընտրվելուն առթիւ, զանազան արժանիքներուն կարգին, որոնցմով օժտված կգտներ Տրապիզոնցին, հիշված էր նաև «Լայն աշխարհայացքի տեղ հոգևորականը»:

Ու մեր կարծիքով մեծագույն տիտղոսն է ան, զոր մեր օրերուն կրնա վաստկիլ հոգեկորական մը: Տիտղոս, որ ուրիշ բան չի վկայեր, բայց եթե կամքը հոգևորականին մեջ ավանդութեանց գերին չդառնալու, տառին չկառելու, հորիզոն փնտռելու հոգիին համար:

Արդարեւ, Գարեգին Տրապիզոնցին այդպիսին եղավ: Վկա՞ երկերը. վկա՞ իր կյանքը:

(Շարունակելի)